

ماوراءالنهر در منابع ایرانی^۱

۱. معرفی منابع ایرانی

جمشید کیانفر^۲

چکیده: منابع ایرانی تاریخ معاصر را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد: (۱) منابع یا متون تاریخی؛ (۲) گزارش کارگزاران؛ (۳) کتاب‌های ترجمه شده؛ (۴) نشریات ادواری؛ (۵) اسناد و مدارک. از این میان به دسته اول و دوم توجه می‌شود و ضمن معرفی متون تاریخ معاصر ایران و معرفی یک دو منبع مهم تاریخی به بررسی دو گزارش از گزارش‌های کارگزاران پرداخته می‌شود.

۱. منابع تاریخی یا متون تاریخی

روانشاد دکتر عبدالحسین زرین‌کوب^۳ متون تاریخی را به دو دسته تاریخ‌های عام و تاریخ‌های سلسله‌ای تقسیم می‌کند و ویژگی‌های هر یک را جداگانه برمی‌شمارد.

۱.۱. تاریخ عام

تاریخ‌های عمومی غالباً یک دوره تاریخ ایران و اسلام است که قسمت پایانی آن به عصر مؤلف اختصاص دارد و از این نظر حائز اهمیت است.

از متون تاریخی عام مشهور تألیف یافته در عصر قاجار می‌توان از منابعی چون "زینة

۱. ماوراءالنهر در منابع ایرانی عنوان مشترک سه مقاله است که تحت سه عنوان فرعی: معرفی منابع ایرانی، تاریخ سیاسی - نظامی، و تاریخ دیپلماسی ایران و ماوراءالنهر، در سه شماره فصلنامه کتاب حضور علاقه‌مندان ارائه می‌شود.

۲. کارشناس ارشد فرهنگی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی و پژوهشگر تاریخ.

۳. همزمان با نگارش مقاله حاضر استاد دکتر عبدالحسین زرین‌کوب^۳ با از دایره هستی بیرون نهاد. خدایش بیامرزد که از استادان مسلم تاریخ و ادبیات بود. آثار بی‌شماری در زمینه ادبیات، تاریخ، عرفان و تصوف از او به جا مانده است.

التواریخ^۱ تألیف میرزا محمد رضا منشی الملک تبریزی و عبدالکریم بن علی رضا اشتهاردی نام برد. این کتاب که تاریخ عمومی مفصلی از آغاز تا سال ۱۲۲۱ ه.ق. است، به امر فتحعلی شاه تألیف یافته و به‌ویژه از جهت تاریخ زنده و قاجاریه ارزشمند است؛ چنانکه «شمس‌التواریخ»^۲ اثر عبدالوهاب قطره نیز که به امر محمدشاه قاجار تألیف شده، از همین جهت سودمند است. و مشهورتر از همه تألیفات، «ناسخ‌التواریخ»^۳ اثر میرزا محمدتقی لسان‌الملک سپهر (متوفی ۱۲۹۷ ق./ ۱۸۷۹ م) است که پسرش عباسقلی خان سپهر آن را تکمیل کرده و حاوی تاریخ ایران و اسلام بوده که با انشای متکلف منشیانه و تا حدی به تقلید از «جامع‌التواریخ» خواجه رشید الدین فضل‌الله همدانی نگارش یافته و بیشتر به شرح حال پیامبر اسلام و ائمه اطهار اختصاص یافته ولی قسمت‌هایی از آن اختصاص به تاریخ قاجار دارد^۴ که مفصلاً درباره آن نیز بحث خواهد شد و برای محققان و پژوهشگران تاریخ قاجار و همسایگان قاجار بسیار مفید و ارزنده است.

دیگر «نامه خسروان»^۵ اثر جلال‌الدین میرزا ملقب به احتشام‌الملک پسر فتحعلی شاه است که تاریخ ایران را از آغاز تا دوره فتحعلی شاه قاجار در سه جلد به قلم آورده است. همچنین باید از «روضه‌الصفای ناصری» نام برد که ذیلی است بر «روضه‌الصفای میرخواند»^۶ که در هفت مجلد قبلاً تألیف یافته بود و جلد هفتم آن از خواند میر بود و وقایع را تا ظهور صفویه ادامه داده بود. رضا قلی خان هدایت که از رجال و معاریف فرهنگی عصر ناصری است دنباله آن را تا حیات خود، در سه جلد تألیف و به مجلدات سابق افزود.

۱. این کتاب به صورت نسخه خطی است و چاپ منقحی از آن صورت نگرفته است. نسخه خطی نفیسی از آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است. شنیده شده اولیای کتابخانه در صدد افست لوحی آن برآمده‌اند.
۲. اثر حاضر نیز به صورت نسخه خطی است و چاپ منقح یا افست لوحی از آن صورت نگرفته است. نسخه نفیسی از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.
۳. ناسخ‌التواریخ بارها به چاپ رسیده است. نخستین بار به صورت چاپ سنگی در حیات مؤلف چاپ شد و پس از آن به صورت چاپ سربی توسط انتشارات اسلامی منتشر شده است. راجع به این کتاب جداگانه سخن خواهیم گفت.
۴. بخش تاریخ قاجاریه ناسخ‌التواریخ یک بار توسط انتشارات اسلامی به همت عالم فرزانه محمدباقر بهبودی چاپ شد و بار دیگر توسط انتشارات امیرکبیر به تصحیح دکتر جهانگیر قائم مقامی و بار سوم نیز در دو مجلد (ج ۱ و ۲) در یک جلد و جلد سوم همراه با نمایه) به تصحیح نگارنده توسط انتشارات اساطیر در ۱۳۷۷ به چاپ رسیده است.
۵. نامه خسروان، نخستین بار چاپ سنگی شد و پس از آن در ۱۳۵۵ ش اقدام به افست لوحی از روی چاپ سنگی آن گردید.
۶. از روضه‌الصفای چاپ‌های متعددی شده است. نخستین بار در سال ۱۲۶۶ ق. چاپ سنگی آن در بمبئی صورت گرفت و پس از آن سه چاپ سنگی دیگر در هندوستان شد. هدایت در زمان تألیف روضه‌الصفای ناصری چاپ سنگی کاملی از آن در ایران انجام داد، سپس چاپ سربی آن با مقدمه عباس پرویز، بدون نمایه در ۱۰ مجلد براساس چاپ سنگی توسط انتشارات خیام و فیروز منتشر شد.

جلد اول روضة الصفای ناصری (یا به عبارت دیگر جلد هشتم روضة الصفا)، حاوی تاریخ سلسله صفویه، افشاریه و زندیه است.

جلد دوم یا نهم، از بدو تأسیس سلسله قاجار و جانشینان کریم خان زند آغاز و به حدود سال ۱۲۴۵ ق / ۱۸۳۰ م به پایان می‌رسد.

جلد سوم یا دهم، تاریخ قاجاریه است و وقایع سال‌های ۱۲۴۵ ق. تا سال ۱۲۷۳ را در بردارد. جلد نهم و دهم اختصاص به تاریخ قاجاریه دارد و از نظر محتوایی، تقریباً با ناسخ التواریخ یکی است.

آخرین اثر ارزنده و مهم تاریخ‌های عام که در عصر قاجار تألیف یافته، کتاب معروف و مشهور "منتظم ناصری"^۱ تألیف محمدحسن خان اعتماد السلطنه است که به ترتیب و شیوه وقایع نامه تحریر یافته است. مؤلف با استفاده از مآخذ مختلف و ظاهراً با کمک و دستیار عده‌ای از فضلا و ادبای دارالتألیف و دارالترجمه - که ریاست هر دو را برعهده داشت - خلاصه جالب و مفیدی از تاریخ اسلام و ایران و جهان را در سه جلد تحریر کرده است:

جلد اول، حاوی تاریخ اسلام از سال اول هجرت تا سال ۶۵۶ ق / ۱۲۵۸ م که مصادف با سقوط خلافت عباسی است.

جلد دوم، خلاصه وقایع عالم از انقراض خلفای عباسی تا ابتدای تأسیس دولت قاجار است. جلد سوم، از بدو تأسیس سلسله قاجار همراه با تاریخ عالم تا سال تألیف کتاب (۱۳۰۰ ق / ۱۸۸۳ م) است. همین مجلد اخیر، تاریخ عصر مؤلف بوده و حاوی شنیده‌ها و دیده‌های اوست و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مؤلف در دستگاه ناصری وزیر انطباعات و رئیس دارالترجمه بود و در دربار ناصری تقرب داشت^۲.

۲.۱ تاریخ‌های سلسله‌ای

از دیرباز درباب سلاطین و سلسله‌های مستقل نیز بعضی تاریخ‌های جداگانه تألیف شده است که عمدتاً حاوی اطلاعات و معلومات مفیدی است. این گونه تاریخ‌ها به تشویق و حمایت پادشاهان و بزرگان دولت تألیف می‌شده که در بیشتر موارد، مؤلف خود شاهد و ناظر بر وقایع ایام بوده است. از جمله تاریخ‌های سلسله‌ای تألیف شده در عصر قاجار، می‌توان از "تاریخ

۱. این کتاب نخستین بار توسط مؤلف در سه جلد بین سال‌های ۱۲۹۸-۱۳۰۰ ق. به صورت چاپ سنگی منتشر شد و پس از آن در سال ۱۳۶۳ جلد اول، در سال ۱۳۶۴ جلد دوم، و در سال ۱۳۶۷ جلد سوم همراه با نمایه منتشر شد.

۲. نقل به تلخیص از دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، نقد و بررسی درباب مآخذ تاریخ ایران بعد از اسلام. نشریه ایران‌شناسی - سال اول، ش ۱، بهمن ۱۳۴۶ (ص ۴۷-۴۸)، ایضاً تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران: وزارت فرهنگ، ۱۳۳۶

محمدی^۱ و سپس "تاریخ فتحعلی شاه قاجار"^۲ نام برد. این دو کتاب از محمدتقی بن محمد تقی ساروی است که کتاب نخست دربارهٔ حیات آقا محمدخان بنیانگذار سلسله قاجاریه است و دومی در باب فتحعلی شاه قاجار، جانشین آقا محمدخان. اثر دوم ناتمام مانده و ظاهراً مؤلف فرصت اتمام آن را نیافته است. ساروی از شاگردان میرزا مهدی خان استرآبادی وزیر و مورخ برجستهٔ دورهٔ افشاریه است. هر دو کتاب به دستور فتحعلی شاه نگارش یافته و کتابت آن در زمان حیات آقا محمدخان شروع شده است.

دیگر، "مآثر سلطانیه"^۳ اثر عبدالرزاق بیک دُنبلی متخلص به "مفتون" بوده که تاریخ قاجاریه را تا سال ۱۲۳۰ ق. به قلم آورده است. نویسنده شاهد اغلب وقایع بوده و کتاب او از این جهت اهمیت فراوانی دارد. بعدها جهانگیر میرزا ذیلی با عنوان "تاریخ نو"^۴ بر آن نوشته که ادامهٔ وقایع تا ۱۲۶۷ ق/ ۱۸۵۱ م آورده است، و اطلاعات مفیدی به دست می‌دهد که در دیگر مآخذ و منابع نیست. محتوای اثر متکی بر دیده‌ها و شنیده‌های مؤلف است.

دیگر، "تاریخ جهان‌آرا"^۵ اثر محمدصادق مروزی متخلص به هما است که، در بیست سال اول سلطنت فتحعلی شاه قاجار تألیف شده است. دیگر "تاریخ ذوالقرنین"^۶ تألیف میرزا فضل الله خاوری شیرازی است که در آغاز منشی میرزا محمد شفیع صدراعظم و سپس دبیر فتحعلی شاه بوده است. اثر در دو مجلد در احوال سلطنت فتحعلی شاه قاجار تألیف شده و به‌ویژه از جهت روابط خارجی ایران اهمیت دارد.

دیگر "تاریخ صاحب قرانی"^۷ اثر محمود میرزا قاجار پسر فتحعلی شاه قاجار است که تاریخ سلطنت قاجار را از بدو تأسیس تا سال ۱۲۴۸ ق/ ۱۸۳۲ م به نگارش در آورده و ظاهراً آن را به اشارهٔ فتحعلی شاه تألیف کرده است.

۱. تاریخ محمدی به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد توسط انتشارات امیرکبیر در سال ۱۳۷۱ چاپ و منتشر شده است.
۲. اثر دوم ساروی هنوز به چاپ نرسیده و به صورت نسخه خطی در گنجینهٔ کتابخانه‌های ایران محفوظ است.
۳. مآثر سلطانیه نخستین بار به صورت چاپ سنگی و پس از آن به اهتمام غلامحسین صدری افشار همراه با مقدمه و نمایه، اقت لوحی از روی چاپ سنگی توسط انتشارات ابن سینا در سال ۱۳۵۱ منتشر شد.
۴. تاریخ نو نخستین بار به سعی و اهتمام عباس اقبال آشتیانی توسط انتشارات علمی در سال ۱۳۲۷ ش. چاپ شد و پس از آن یکی دو بار به همان صورت است.
۵. تاریخ جهان‌آرا به صورت نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران محفوظ است.
۶. تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد، دو تن از بزرگواران (آقای افشارفر و دکتر زرگری‌نژاد) اقدام به چاپ آن کرده‌اند، و در زمان نگارش مقاله هنوز منتشر نشده است.
۷. اثر یاد شده توسط دوست خوب و فاضلم آقای میرهاشم محدث تصحیح شده و مراحل پایانی چاپ را سپری می‌کند.

اضافه بر دو شاهزاده یاد شده (محمود میرزا و جهانگیر میرزا)، شاهزادگان دیگر قاجار هم تألیفاتی در باب تاریخ ایران و یا خاطرات دارند که از آن میان "تاریخ طلوع قاجاریه"^۱ تألیف امامقلی میرزا، نوه امامقلی میرزا ملک آراست که وقایع تاریخ قاجار را تا اوایل سلطنت محمدشاه قاجار تألیف کرده است و اطلاعاتی هم درباره تاریخ قدیم قاجاریه دارد که از مآخذ دیگر نقل کرده است. تألیف کتاب یاد شده در ۱۲۹۸ ق / ۱۸۸۱ م به پایان رسیده و مؤلف نیز در همین سال وفات کرده و فرصت نگارش ادامه آن را نیافته است.

هم چنین باید از "اکسیر التواریخ"^۲ اثر علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه، وزیر علوم نام برد. این کتاب در دو جلد: جلد اول تاریخ عمومی ایران از آغاز تا ظهور سلسله قاجار است و جلد دوم آن اختصاص به تاریخ قاجار دارد که مؤلف از اصل و نسب قاجارها شروع و تا ۱۲۵۹ ق. / ۱۸۴۳ م به پایان می‌برد. اعتضاد السلطنه کتاب را به دستور محمدشاه قاجار نگاشته است.

از مآخذ مهم تاریخ قاجار باید از چند اثر مهم دیگر یاد کرد که همگی در عصر ناصرالدین شاه قاجار تألیف شده‌اند. نخست "روضه الصفای ناصری" اثر مهم رضا قلی خان هدایت است که چنان‌که گفته شد ذیلی است بر تاریخ "روضه الصفای میرخواند". دیگر جلد سوم "تاریخ منتظم ناصری" اثر محمد حسن خان اعتماد السلطنه است که اختصاص به تاریخ قاجاریه دارد و تا زمان اتمام تألیف اثر یعنی سال ۱۳۰۰ ق. خلاصه تاریخ قاجاریه را در بردارد. اعتماد السلطنه آثار دیگری دارد همچون "المآثر و الآثار"^۳ که فهرست مآثر مهم عهد ناصری است، و "مرآة البلدان"^۴ که کتابی در جغرافیای شهرهاست و براساس حروف الفبا تنظیم شده و جلد دوم و سوم آن اختصاص به تاریخ عصر ناصری دارد. همچنین باید از "روزنامه خاطرات"^۵ نام برد که یادداشت‌های خصوصی اعتماد السلطنه بوده و به دور از چشم هم عصران و در خفا می‌نگاشته و

۱. اثر حاضر چاپ نشده ولی نا جایی که نگارنده اطلاع دارد، دکتر زرگری نژاد در صدد چاپ و احیای اثر مرئوس بودند.
 ۲. اکسیرالتواریخ تاریخ عمومی است در ۲ جلد، جلد اول از آغاز تاریخ ایران تا تأسیس سلسله قاجار است و جلد دوم اختصاص به تاریخ قاجاریه دارد. بخش قاجاریه آن یعنی جلد دوم اثر به اهتمام نویسنده توسط انتشارات ویسمن در ۱۳۷۰ چاپ و منتشر شده است.

۳. اثر یاد شده نخستین بار توسط مؤلف چاپ سنگی شد و سپس آقای ایرج افشار در ۳ مجلد (جلد اول متن اصلی کتاب، جلد دوم یادداشت‌های مرحوم محبوبی اردکانی بر اثر و جلد سوم یادداشت‌های آقای ایرج افشار به ضمیمه اسناد و مدارک همراه با نمایه مفصلی) توسط انتشارات اساطیر در سال ۱۳۶۳ چاپ و منتشر شده است.
 ۴. مرآة البلدان نخستین بار در ۴ جلد توسط مؤلف به صورت چاپ سنگی منتشر شد و پس از آن در ۳ مجلد به اهتمام دکتر عبدالحسین توائی و میرهاشم محدث توسط انتشارات دانشگاه تهران در سال ۱۳۶۷ چاپ و منتشر شده است.

۵. روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه به اهتمام ایرج افشار توسط انتشارات امیرکبیر به چاپ رسید و پس از آن چندین بار تجدید چاپ شده و آخرین چاپ آن در بهار سال ۱۳۷۸ بود.

به‌درستی آئینه تمام‌نمایی از شخصیت‌ها و حوادث عصر ناصری است. همچنین باید از "حقایق الاخبار ناصری"^۱ تألیف میرزا جعفر حقایق‌نگار خور موجی و نیز "ناسخ التواریخ قاجاریه" نام برد که به تفصیل در این مقاله از آن سخن خواهیم گرفت.

۲. گزارش کارگزاران دولتی

این عنوان به دسته‌ای از منابع اطلاق می‌شود که در حقیقت گزارش مأموریت شخصیت‌ها و افراد دولتی است که برای انجام کار به مأموریت رفته‌اند. در این مقاله به دو گزارش از گزارش‌های کارگزاران دولتی پرداخته می‌شود:

نویسنده گزارش اول، "سفرنامه بخارا" به درستی معلوم نیست و گزارش دوم مربوط به یکی از شخصیت‌های علمی و فرهنگی ایرانی است، که روزگار درازی هم ریاست نخستین مدرسه عالی (ایرانی)، یعنی دارالفنون را بر عهده داشته است. او کسی غیر از رضاقلی هدایت نیست که آثار فراوانی هم از او به یادگار مانده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. حقایق الاخبار ناصری، به کوشش حسین خدیو جم در ۲ مجلد توسط انتشارات نشر نی در ۱۳۶۳ چاپ و منتشر شد.